

IWONA PIECHNIK
Instytut Filologii Romańskiej

TIPOLOGICZNE TENDENCJE ABLATYWNO-GENETYWNO-PARTYTYWNE W WYBRANYCH JĘZYKACH EUROPY

W niniejszym artykule chciałabym dowieść istnienia continuum językowego – powtarzalnego procesu, który może być pewnego rodzaju schematem semantyczno-poznawczym, obecnym od dawna w wielu językach oraz wpływającym na systemy gramatyczne innych. Pomiedzy różnymi językami dają się bowiem zauważyć ciekawe tendencje łączące znaczenie ablatywności z przynależnością/posesywnością, rozwijającą się w jeszcze inne niuansy. Być może jest to jedna z naturalnych relacji całość–część, wiążąca się z ogólnym myśleniem ludzkim, że rzecz lub osoba pochodząca od innej naturalnie do niej przynależy.

1. Indoeuropejski genetivus

Jednym z najstarszych przykładów na taki rozwój jest nasz *ie. dopełniacz*, który najprawdopodobniej wywodzi się od *pie. ablatiwu*:

ie. ablativus > ablativus i genetivus¹

Prymarnym znaczeniem ablatiwu jest określanie przestrzennego punktu wyjścia, stąd *genetivus* jest jego abstrakcyjnym, sekundarnym znaczeniem: kiedy coś pochodzi skądś, to przynależy do punktu wyjścia (np. chłopak od sąsiadów = chłopak sąsiadów). Inaczej mówiąc, gramatyczny *genetivus* zawiera w sobie znaczenie przestrzennego ablatiwu.

W niektórych językach *ie. ablativus i genetivus* mają tę samą końcówkę, np. w kilku deklinacjach w sanskrycie. Wielu językoznawców twierdzi też, że te przypadki kontynuowały tę samą formę z prajęzyka *ie. regularnie*, przynajmniej w tematach na **-o-* (> prasłow. *-ǫ-* // *-jǫ-*, w których słowiański *genetivus* ma

¹ Por. przypuszczenia Kuryłowicza (1977: 142 i nast.) lub Serbata (1996: 360, 405, 409, 425–431). O tym samym pochodzeniu *genetiwu i ablatiwu* mówi też m.in. Shields Jr. (1982: 34–36) oraz Meillet (1897: 145–146).

końcówkę $-a^2$). Niektórzy sądzą więc, że bałto-słowiański genetivus po prostu połączył w sobie dwa odrębne pie. przypadki genetiwu i ablatiwu. Tak czy inaczej, związek bałto-słowiańskiego genetiwu z ablatiwem nie ulega wątpliwości.

Funkcje genetiwu w językach ie. (oprócz swego podstawowego adnominalnego użycia³) to m.in.:

- a) genetivus partitivus (w podmiocie i dopełnieniu), który oznacza nieokreśloność i częściowość (oraz niedokonaność), np. w łacinie, grece, sanskrycie, gockim, islandzkim, j. bałtyckich i słowiańskich⁴;
- b) w negacji⁵, np. w gockim, j. bałtyckich i słowiańskich:
 - w dopełnieniu (zamiast accusatiwu),
 - w podmiocie (zamiast nominatiwu) w zdaniach egzystencjalnych;
- c) genetivus comparationis, który zastąpił tu wcześniej używany ablativus (ablativus comparationis), np. w łacinie, grece, j. bałtyckich i słowiańskich;
- d) genetivus pretii, mensurae itd.

² Por. m.in. Strutyński (2002: 76–84). Warto też podkreślić, że właśnie z genetiwem łączą się polskie przyimki ablatywne, np. *z*, *od* i pochodne od nich, np. *znad*, *zza*, *spod*.

³ Genetivus subiectivus (Jan marzy > marzenie *Jana*), obiectivus (czytać prasę > czytanie *prasy*), qualitativus (czerwone światło > czerwień *światła*), possessivus (książka *Pawła*) itd. Tu jednak należy zaznaczyć, że np. É. Benveniste (1966: 145) wyraźnie odróżnia przynależność od posesywności, a tę ostatnią wiąże z datiwem: „L'appartenance, dont le cas est le génitif, doit être soigneusement distinguée de la possession, qui est prédiquée au datif”.

⁴ Co ciekawe, podobne funkcje partytywne może też niekiedy spełniać genetivus w j. baskijskim (por. np. Aurnague 2002), chociaż w tym języku istnieje też osobny przypadek, zwany partitiwem, stosowany do rzeczowników nieokreślonych lub wyrażający częściowość, a pojawiający się głównie w zdaniach przeczących i pytających.

⁵ Według Kuryłowicza (1987 [1971]), genetiwu partitiwu na początku używano przy rzeczownikach oznaczających materię, dla wyrażenia nieokreśloności i częściowości (por. pol. *zjadłem [cały] chleb* (acc.) ≠ *zjadłem [kawalek (z)] chleba* (gen.)), następnie w j. bałto-słowiańskich genetivus w zdaniach przeczących stał się **wzmocnieniem** negacji: pol. *nie zjadłem chleba* (gen.) (→ ‘nawet z niego kawałka/okruszka’, czyli logicznie zaprzeczenie kawałka implikuje zaprzeczenie całości), a potem to użycie genetiwu rozszerzyło się na wszystkie rzeczowniki.

Typologicznie to samo zjawisko pojawiło się w j. starofrancuskim, gdzie łac. partykuła przecząca *non* (> toniczne *non* i atoniczne *ne*) była wzmocniana następująco:

ne [czasownik] *mie* (< *mica*) ‘nie [czasownik] kawałka’ + ogólnie rzeczowniki oznaczające uformowaną materię,

ne [czasownik] *goutte* (< *gutta*) ‘nie [czasownik] kropli’ + rzeczowniki oznaczające płyny,

ne [czasownik] *giens* (< *genus*) ‘nie [czasownik] rodzaju’ w znaczeniu ‘jakiegoś/zadnego rodzaju’,

ne [czasownik] *point* (< *punctum*) ‘nie [czasownik] miejsca/punktu’ + rzeczowniki oznaczające miejsce, potem ‘nie nawet odrobiny’ czyli ‘w ogóle nic’,

ne [czasownik] *pas* (< *passus*) ‘nie [czasownik] kroku’ (na początku w użyciu tylko z czasownikami ruchu),

ne [czasownik] *rien* (< *ren non* < *rem*) ‘nie [czasownik] żadnej rzeczy’ czyli ‘nic’,

ne [czasownik] *guère* (< germ. *waigaro*) ‘nie [czasownik] dużo’ czyli ‘niewiele, nie bardzo’.

Na początku te rzeczowniki tylko wzmocniały negację, zaś po nich następowały rzeczowniki oznaczające materię w logicznej funkcji genetiwu; jednak z czasem w jego miejsce weszła całkowicie analityczna konstrukcja: przyimek *de* + rzeczownik.

Później te wzmocniające elementy zaczęły nabierać ogólnego znaczenia partykuł przeczących i były używane z wszystkimi rzeczownikami (nie tylko oznaczającymi materię). We współczesnym j. francuskim spośród nich najczęściej używa się konstrukcji *ne* [czasownik] *pas*, z której nawet sam element *pas* oznacza partykułę przeczącą, np. *pas moi* ‘nie ja’.

Wiele z tych funkcji może też pełnić ablativus, co widzimy np. w łacinie (m.in. ablativus qualitatis, comparationis, pretii, mensurae).

Użycie genetywu w językach ie. jest więc bardzo szerokie, obecnie zwłaszcza jeszcze w j. bałtyckich i słowiańskich, lecz coraz bardziej zmienia się to na korzyść biernika. W wielu j. słowiańskich, genitivus partitivus i genitivus negationis zanikają⁶, a na ich miejscu pojawia się accusativus. W tym kierunku zmierzają np. j. czeski, natomiast w j. rosyjskim użycie genetywu/accusatiwu zależy od regionu (por. Kuz'mina 1993: 28–39) – tu jednak także chętniej używa się accusatiwu. Tymczasem j. polski generalnie pozostaje jednak jeszcze dość konserwatywny, por. np.:

ros. *Ты ищешь нож?* [acc.], czes. *Hledáš nůž?* [acc.] ≠ pol. *Szukasz noża?* [gen.]

ros. *Ты не ищешь нож?* [acc.], czes. *Nehledáš nůž?* [acc.] ≠ pol. *Nie szukasz noża?* [gen.]

ros. *Я не пью воду.* [acc.], czes. *Nepiji vodu.* [acc.] ≠ pol. *Nie piję wody.* [gen.]

ros. *Я не даю денег/денги отцу.* [gen./acc.], czes. *Nedávám otci peníze.* [acc.] ≠ pol. *Nie daję ojcu pieniędzy.* [gen.]

Temu zagadnieniu poświęcono już bardzo wiele różnych opracowań⁷. Przyczyn wymienia się wiele: Safarewiczowa (1960: 131) zauważa też, że wspólną cechą czynników wpływających na porzucanie genetywu w j. rosyjskim jest osłabiona siła negacji. Być może, że i w j. polskim także.

Ale trzeba też zauważyć, że w większości j. słowiańskich istnieje (zastanawiający?) synkretyzm form genetywu i accusatiwu w rzeczownikach ożywionych rodzaju męskiego, więc czasem trudno powiedzieć, jaki to przypadek: ros. *Я нашёл друзей.* [acc. = gen.], pol. *Spotkałem przyjaciół.* [acc. = gen.]; ale w j. czeskim tutaj występuje oczywisty accusativus: *Našel jsem přátele.* Może więc często użycie accusatiwu w innych rzeczownikach wynika z takiej analogii do końcówki genetywu?⁸

Wydaje się, że we współczesnej polskiej mowie potocznej, pozornie mniej dbalej, kontynuuje się zupełnie naturalnie użycia dopełniacza, zwłaszcza tego na *-a*, np. *wysłać smsa, napisać maila*. Natomiast częste nadużywanie biernika wynika z błędnego przekonania, że jest to forma poprawna, np. komentatorzy sportowi mówią: *wygrał ten set* (zamiast *tego seta*), *dotknął piłkę* (zamiast *pił-*

⁶ A. Meillet (1897: 146–147 i passim) twierdzi, że użycie genetywu partitiwu zanikało już w j. prasłowiańskim, prócz kontynuacji j. polskiego i rosyjskiego

⁷ M.in. np. D. Buttler, *Semantyka a składnia w związkach wyrazowych. IV. Szerzenie się biernika w funkcji dopełnienia bliższego*, „Poradnik Językowy” 1966, 10, s. 419–431; K. Pisarkowa, *Przypadek dopełnienia w polskim zdaniu zaprzeczonym*, „Język Polski” 1959, XXXIX, s. 9–32; A. Restan, *The Objective Case in Negative Clauses in Russian: the Genitive or the Accusative*, „Scando-Slavica” 1960, VI, s. 92–112; H. Rybicka-Nowacka, *Przypadek dopełnienia w konstrukcjach zaprzeczonych we współczesnym języku polskim*, „Poradnik Językowy” 1990, 8, s. 572–577; J.-P. Sémon, *Négation et transitivité en russe: une histoire mouvementée* [w:] A. Rousseau éd. *La transitivité*, Villeneuve d'Ascq, 1998, s. 233–253; A. Timberlake, *Hierarchies in the Genitive of Negation*, „Slavic and East European Journal”, 1975, 19, 2, s. 123–138; M. Zagorska-Brooks, *The Accusative-Genitive contrast in some Polish constructions* [w:] *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, 1967, 1, Mouton, s. 395–401 – etc.

⁸ O tej słowiańskiej zbieżności genetywu-accusatiwu mówił też już A. Meillet (1897) w kontekście j. prasłowiańskiego, w którym występowała ona w kilku zaimkach osobowych, wskazujących i pytających, oraz w tematach na *-o-*.

ki)⁹. Albo analogicznie do: *proszę pana* (gen. w zwrocie adresatywnym) i *proszę pana o to* (acc. wyglądający tak samo jak gen.) mamy formę *proszę pani* (gen.), często zastępowaną niepoprawną *proszę panią*, przez podobieństwo do: *proszę panią o to* oraz do tak samo wyglądających form męskich¹⁰.

Z drugiej strony być może istnieje tu wpływ składni innych języków, np. składni łacińskiej, francuskiej czy niemieckiej. Bo przecież składniowo genetywy w dopełnieniu bliższym są jakby logicznymi *accusatiwami*¹¹. Taką analogią można tłumaczyć nagminne użycie *accusatiwu* np. nawet wśród Polonii litewskiej (Masojć 2001: 108–113) – co jest paradoksalne, bo w j. litewskim użycie genetywu jest jeszcze szersze niż w j. polskim. Ponieważ jednak ta regionalna odmiana charakteryzuje się właśnie przesadną elegancją, to logiczna, lecz sztuczna hiperpoprawność jest wyrazem ucieczki przed wpływem otaczającego języka litewskiego (por. Mędelska 1993).

Niemniej jednak faktem jest, że we wspólnocie bałto-słowiańskiej obecność genetywu była kiedyś silna i szeroka, a do tej pory zachowała się taka jeszcze w j. bałtyckich, zwłaszcza w j. litewskim, który pozostaje bardziej archaiczny niż łotewski.

2. Bałtycko-fiński partitivus

Tutaj może się pojawić wytłumaczenie dla wydzielenia się i użycia jednego z przypadków w językach bałtycko-fińskich, którym jest tzw. *partitivus*, swoisty przypadek istniejący tylko w grupie fińskich języków nad Bałtykiem. Zdania na temat jego pojawienia się są wciąż podzielone, bo powstał wprawdzie z materiału uralskiego, ale między nim a bałtyckim (bałto-słowiańskim) genetywem daje się zauważyć zaskakująca regularność. To podobieństwo występuje tak w pozycji *adnominalnej* (przrzeczownikowej), jak i *adwerbalnej* (przyczasownikowej). Jeden z badaczy, L.-G. Larsson (1983 i 2001), sugeruje tu właśnie wpływy bałtyckie. Oto przykłady oparte na zdaniach z artykułu Larssona (2001: 245–246), do których jednak – po konsultacji z litewską rozmówczynią – wpro-

⁹ Tu nawet istnieje różnica znaczeniowa, zależnie od przypadku: *genetivus* sugeruje dotyk fizyczny – dotknął *pilki/dłoni/żelazka/podłogi/eksponatów/klawiszy* (choć nie zawsze – niekiedy dotknąć czegoś oznacza poruszyć temat w sposób powierzchowny, niezbyt wnikliwy; SWJP I: 319); natomiast *accusativus* sugeruje przede wszystkim sprawienie komuś przykrości: dotknął *siostre/mamę/tatę* tymi słowami ('obrzył siostrę/mamę/tatę'), chociaż bez doprecyzowania „tymi słowami” można też to zrozumieć jako dotyk fizyczny. Te dwa znaczenia już się mieszają przez ów *synkretyzm* form *accusatiwu* i *genetywu*, np. dotknął *ojca/brata/dziadka* (fizycznie lub sprawił przykrość). Innym przykładem na różnicę znaczeniową, zależnie od użycia *genetywu* czy *accusatiwu*, jest czasownik *oszczędzać* (gen.: [komuś] czegoś: 'pomagać komuś, ułatwiać komuś życie, nie robić komuś nic złego, np. oszczędzał [komuś/sobie] *fatygi/zmartwień/złośliwości/słów* – acc.: kogoś/coś: 'ograniczać się w korzystaniu; odkładać; darowywać; troszczyć się', np. oszczędzał *pieniądze/gaz/ubranie/buty/sprzet/matkę ze względu na jej wiek i zdrowie*). Por. SWJP III: 251.

¹⁰ Przykłady Jana Miodka z programu TV *Ojczyzna-polszczyzna* z 27.02.2006.

¹¹ Nawet A. Meillet (1897: 15) zaznacza, że terminem *génitif-accusatif* w tytule swojej książki *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux-slave* nazywa właśnie *genetivus* w funkcji *accusatiwu*.

wadziłam kilka poprawek istotnych dla obiektywnego i wiarygodnego przedstawienia tych faktów językowych:

Podmiot:

- a) (fiń.) *Metsässä on susia*. [part.] = (lit.) *Miške vilkų yra*. [gen.] – ‘W lesie są wilki’.
- b) *Sudet ovat metsässä*. [nom.] = *Vilkai yra miške*. [nom.] – ‘Wilki są w lesie’.
- c) *Minulla ei ole isää*. [part.] = *Nėra mano tėvelio*. [gen.] – ‘Nie mam ojca’ (dosł. ‘Nie ma mojego ojca’, notabene: we współczesnym litewskim to zdanie brzmi archaicznie, obecnie mówi się: *Aš neturiu tėvelio*. ‘Nie mam ojca’ – słowo ‘ojciec’ także jest w formie genetywu).

Dopełnienie:

- d) *Juon vettä*. [part.] = *Geriu vandens*. [gen.] – ‘Piję wodę’.
- e) *En anna isälle rahaa*. [part.] = *Aš tėvui neduodu pinigų*. [gen.] – ‘Nie daję ojcu pieniędzy’.
- f) *Tapasin ystäviä*. [part.] = *Radau draugų*. [gen.] – ‘Spotkałem przyjaciół’.
- g) *Etsitkö veistä?* [part.] = *Ar peilio ieškai?* [gen.] – ‘Szukasz noża?’

W sumie zauważamy paralelę:

Fiń.: podmiot: nominativus lub partitivus	dopełnienie: partitivus	(lub accusativus)	Lit.: podmiot: nominativus lub genetivus	dopełnienie: genetivus	(lub accusativus)
--	--------------------------------	-------------------	---	-------------------------------	-------------------

Założmy więc, że: **balt.(-słow.) genetivus** → **bałtycko-fiński partitivus**

Nasuwa się takie przypuszczenie, bo partitivus jest jedną z bałtycko-fińskich innowacji, nieistniejącą w innych językach uralskich. Końcówką jego jest *-tA*, która pochodzi od uralskiego ablatiwu/separatiwu lub od ogólnie oznaczającej separatywność końcówki **-tA* (uproszczona końcówka *-A* w j. fińskim pochodzi z sufiksальной gradacji: *kalaa* < **kalaða* < **kalata*). Ten element jest też obecny w dzisiejszych przypadkach złożonych, takich jak: sam ablativus (*-ltA* < lokatywna cząstka *l + tA*) czy elativus (*-stA* < latorywna cząstka *s + tA*)¹².

Warto też zauważyć, że w j. mordwińskim, który wykazuje wiele podobieństw z j. bałtycko-fińskimi, a w którym nie ma osobnego przypadku partitivu, często w jego znaczeniu używa się po prostu ablatiwu. Stąd np. Larsson (1983) wysuwa przypuszczenie, że samo podstawowe użycie przypadku separatywnego na określenie idei oznaczania partytywności pochodzi jeszcze z dziedzictwa gałęzi fińsko-wołżańskiej języków uralskich, ale rozszerzenie tego użycia partitivus zawdzięcza sąsiedztwu języków bałtyckich, kiedy j. fińskie zawędrowały nad Morze Bałtyckie.

¹² Warto tu wspomnieć, że paralelizm da się zauważyć w wyrażaniu relacji przestrzennych, np. w j. fińskim i litewskim – wspomniane składniki przypadków przestrzennych w fińskim: latorywne *-s-* dla wyrażania relacji z wewnątrz i lokatywne *-l-* dla wyrażania relacji z zewnątrz, mają znaczeniowe odpowiedniki w litewskich postpozycjach *-en/-pi* (por. Bednarczuk 2000: 164–165). Mógłby to być kolejny dowód na wzajemny wpływ składniowy, tym razem odwrotny – języków bałtycko-fińskich na bałtyckie.

Z drugiej jeszcze strony ciekawym faktem jest, że w dialektach saamskich (lapońskich) partitivus istniał także i obecnie jest jeszcze używany np. w dialekcie Inari, natomiast w dialekcie północno-saamskim stare formy partitiwu współcześnie służą jako formy accusatiwu w liczbie mnogiej, natomiast końcówki właściwego accusatiwu weszły do liczby pojedynczej (por. np. Korhonen 1981, Häkkinen 2002: 78).

Funkcje bałtycko-fińskiego partitiwu to m.in.:

- oznaczanie separatywności, co widać jeszcze w przysłówkach, np. *ulkoa* ‘z zewnątrz’, *takaa* ‘zza, z tyłu’, *kotoa* ‘z domu’,
- cząstkowość i nieokreśloność (z tym wiąże się nieodzowność partitiwu w negacji dopełnienia i podmiotu egzystencjalnego),
- partitivus comparationis (punkt odniesienia w porównaniu),
- oznaczanie aspektu niedokonanego itd.

Innymi słowy, partitivus funkcjonuje zarówno jako przypadek przestrzenno-separatywny, jak i wtórnie – jako przypadek gramatyczny. I właśnie może tę wartość gramatyczną zawdzięcza indoeuropejskiemu genetiwowi.

Jeśli założyć, że bałto-słowiański genetivus wpłynął na kształtowanie się fińskiego partitiwu, to musiało się na to złożyć kilka czynników. Przede wszystkim w j. fińskich z rozwojem partitiwu z przypadku separatywności w stronę wyrażania nieokreśloności wiąże się pojawienie przedimków (nieobecnych w innych gałęziach rodziny uralskiej). Grünthal (2005) zauważa, że narodziny przedimków w j. fińskich łączą się częściowo z kontaktami językowymi, jak też ze zmianą szyku wyrazów w zdaniu, który obecnie jest SVO (choć typowym uralskim szykiem jest SOV) i zmianą relacji przysłówkowych. Wiele przedimków ma bardziej abstrakcyjne znaczenie niż poimki, które z kolei wyrażają bardziej konkretne relacje przestrzenne. Ponadto warto zauważyć, że często po przedimkach rzeczownik jest w formie partitiwu, podczas gdy poimki łączą się z rzeczownikami w formie genetiwu. Grünthal (2005: 47) stwierdza więc: „Yhteistä partitiiville ja prepositiolla on se, että juuri niiden ilmentämät kehityksen erityispiirteet ovat erottaneet itämerensuomen omaksi haarakseen muista suomalais-ugrilaisista kielistä”¹³.

Z jakichś przyczyn zaszły więc w językach fińskich istotne innowacje, co nadało tym językom pewne szczególne właściwości, a sprzyjające warunki do pojawienia się przyimków i rozwoju partitiwu rzeczywiście mogły wpływać z użycia bałtyckiego genetiwu i z ogólnych silnych bałtyckich wpływów (z licznych zapożyczeń bałtyckich w j. fińskich można wnioskować nie tylko o dobrosąsiedztwie, ale i o małżeństwach, co zakłada dwujęzyczność).

Owo continuum mogło więc wyglądać następująco:

ie. ablativus > ablativus + genetivus → partitivus (< uralski „ablativus/separativus”)

¹³ „Wspólne dla partitiwu i przedimków jest to, że właśnie szczególne cechy ich rozwoju skierowały języki bałtycko-fińskie na własną drogę, odrębną od innych j. ugrofińskich” (tłumaczenie autorki).

Innymi słowy, indoeuropejski (ściślej: bałto-słowiański) genetyvus, już jako przypadek gramatyczny, ale wywodzący się od przestrzennego ablatiwu i zawierający część jego wartości, mógł wpłynąć na wydzielenie się fińskiego partitiwu jako przypadku gramatycznego z przestrzennego użycia uralskiej końcówki separatywnej *-*ta*¹⁴.

Taka mogła być wspólna historia bałtyckiego genetywu i bałtycko-fińskiego partitiwu, wywodząc się właśnie od znaczenia separatywności. Oczywiście materia, z którego zbudowany jest partitivus, jest „własny”, uralski, ale na przekształcenie go z elementu przestrzenno-separatywnego w przypadek gramatyczny i jego użycie mogły mieć wpływ sąsiadujące języki bałtyckie i słowiańskie. Jeśli np. Veenker (1967: 128–129) twierdzi, że wpływ był odwrotny (tzn. genetyvus partitivus powstał z wpływu bałtycko-fińskiego partitiwu), to logicznie rzecz biorąc, nie może mieć racji.

Faktem jest, że obydwa te przypadki powstały z dawnych ablatiwów, ale uważam, że to ie. genetyvus z naturalnie rozszerzonymi niuansami znaczeń, w tym z partytywnym, jest starszy. Jego użycie jest jeszcze widoczne w wielu językach ie., sporo nawet odległych od Bałtyku. Najprawdopodobniej ie. genetyvus partitivus był już nad Morzem Bałtyckim, kiedy przybyły tam plemiona fińskie. Natomiast po sąsiedztwie ów genetyvus ze swoim ablatywnym bagażem wpłynął na użycie ablatywno-separatywnej końcówki uralskiej i wykształcenie się jej w formę tego osobnego przypadku, zwanego teraz partitiwem. Choć nie można negować, że później oba przypadki mogły wzajemnie wpływać na swoje użycie, jak przypuszcza np. Vahros (1959).

Z drugiej jednak strony, genetyvus ze znaczeniem ablatywnym może być naturalny, bo semantycznie nie jest wynalazkiem tylko indoeuropejskim; można przecież zauważyć, że w samych j. bałtycko-fińskich istnieją związki pomiędzy genetiwem, partitiwem a przypadkami oznaczającymi separatywność, np.:

kirjan osa [gen.] ‘część książki’ = *osa kirjaa* [part.] ‘ts.’ = *osa kirjasta* [elatiw] ‘część z książki’,

leivän pala [gen.] ‘kawałek chleba’ = *pala leipää* [part.] ‘ts.’ = *pala leivästä* [elatiw] ‘kawałek z chleba’,

czy nawet w przyimkach, które mogą być też poimkami, np.: gen. + *läpi* ‘przez’, *paitsi* ‘oprócz’ = *läpi, paitsi* + part./gen.

Tak więc jednocześnie możliwe jest, że separatywność i partytywność są po prostu sprawą uniwersalnego myślenia, bowiem i w innych językach istnieją podobne zjawiska, np. w spokrewnionym z fińskim języku węgierskim częstokorość także można wyrażać elatiwem *-ból/-ből* (< *belől*, opartym na temacie

¹⁴ Trzeba tu też wyjaśnić, że oczywiście chodzi o to użycie ie. genetywu, które w pewnym stopniu pokrywało się z użyciem uralskiej końcówki ablatywno-separatywnej, ale przede wszystkim rozwinęło je. Należy też zaznaczyć, że w j. uralskich był też oczywiście własny genetyvus, ale nie zawierał eksplicytnych znaczeń ablatywnych, bo te spełniała właśnie owa końcówka ablatywno-separatywna.

Ale i tu obserwuje się też wzajemny, głównie składniowy, wpływ bałtyckiego i bałtycko-fińskiego genetywu w pozycji adnominalnej, i najprawdopodobniej tym razem jest on silniejszy ze strony j. bałtycko-fińskich. Chodzi np. o stawianie członu określającego w genetiwie przed członem określanym (por. fiń. *suomen* [gen.] *kielen* [gen.] *kielioppi* – lit. *lietuvių* [gen.] *kalbos* [gen.] *gramatika*). Jednak j. litewski i łotewski poddały się temu wpływowi w różnym stopniu (por. Christen 2001).

bél ‘środkowa część’ + ablatywna końcówka *-l*), np. *veszek a levesból* ‘wezmę [trochę] zupy’ (dla por. fiń. z part. *otan keittoa*) lub w l.mn.: *veszek ezekból az almákból* ‘wezmę [trochę z] tych jabłek’ (fiń. *otan näitä omenoita*) ≠ *veszem ezeket az almákat* ‘wezmę te jabłka’ (fiń. *otan nämä omenat*). Czy też dla wyrażenia cząstkowości i aspektu niedokonanego zarazem, np.: (Moravcsik 1978: 262) *olvasott a könyvből* (elativus) ‘czytał książkę’ (czynność niedok.) = dosł. ‘czytał z książki’ (dla por.: fiń. z partit.: *hän luki kirjaa*) ≠ *olvasta a könyvet* (acc.) ‘przeczytał książkę’ (po fiń. z acc. *hän luki kirjan*)¹⁵.

Podobnie w języku tureckim¹⁶: partytywnie – *sütten* [abl.] *içti* ‘wypił mleka’, *kitapta* [loc.] *okuyor* ‘czyta książkę [fragmentami]’ (por. w j. polskim konstrukcję ablatywną *czytanie z Pisma Świętego*); znaczenie niepartytywne byłoby tu wyrażone accusatiwem.

Pomiędzy różnymi językami daje się więc zauważyć ciekawą tendencję wiążącą znaczenie ablatywności z przynależnością, cząstkowością, nieokreślonością, i rozwijającą się w jeszcze inne niuanse.

Podobny proces przejścia od znaczenia ablatywnego do partytywnego można zauważyć też w zupełnie innej grupie języków – w najmłodszych językach ie. – w językach romańskich.

3. Ewolucja łacińskiego przyimka *de*

W językach romańskich, a najbardziej widocznie w j. francuskim, typologicznie zachodzi to samo zjawisko ewolucji ablatywno-partytywnej, co również zauważył Kuryłowicz (1987 [1971]: 464–465).

We współczesnym j. francuskim, gdy fleksyjna forma genetiwu nie istnieje, przyimkiem *de* oznacza się nie tylko separatywność (zarówno przestrzenną, jak i czasową), ale i:

– przynależność/posesywność (np. *le fils de Jean* ‘syn Jana’)¹⁷,

¹⁵ Elativus dla wyrażenia cząstkowości używany był już w j. starowęgierskim, ale były też inne sposoby przekazywania tego znaczenia, np. za pomocą stosowanego w tym celu (do XVIII w.) inessiwu *-ban/-ben* (również opartego na temacie *bél*), np. *böven adatik neki az aranyban* ‘opływa w złocie’, dosł. ‘jest mu dane dużo złota’ (Kiss, Pusztai 2003: 431), zaś najwcześniejszym sposobem było użycie końcówki przypadka zwykłego ablatiwu *-tól/-től* (opartego na temacie *tő* ‘bliiskość, sąsiedztwo; podstawa, nasada’ + ablatywna końcówka *-l*), np. „ef evec oz tiluvt *gimlftwl*” ‘i ujadł (z) tego zakazanego owocu’ (Halotti Beszéd, koniec XII w., cyt. za: Kiss, Pusztai 2003: 440). We współczesnym j. węgierskim partytywność może być nadal wyrażana różnymi środkami składniowymi (por. Karanko-Pap 1983).

¹⁶ Warto tu wspomnieć, że w ogóle j. altajskie, do których należy j. turecki, wykazują wiele podobieństw strukturalnych z j. uralskimi.

¹⁷ Powiązanie dwóch rzeczowników łac. genetiwem pozostawiło liczne ślady w tekstach starofrancuskich, np. w wyrażeniach o szyku jeszcze łacińskim [cz. określający + cz. określany]: *Pro Deo Amur* (*Serments de Strasbourg*) lub rozpowszechnionym od XII-XIII w. [cz. określany + cz. określający]: *Devant le paveillon le roi* (Chr. de Tr., *Perc.*, 4219) oraz w kilku współczesnych konstrukcjach francuskich, np. *Dieu merci*, *Hôtel-Dieu* czy w toponimach: *Mont Saint Michel*, nazwach ulic: *Boulevard Montmartre*, a nawet w użyciu wyrażen typu: *l'affaire Dreyfus* (por. Kukenheim 1968: 16–17 oraz Moignet 1973: 92–95).

- partytywność/nieokreśloność, np. jako rodzajnik cząstkowy *du* (< *de le*), *de la*, *des*, a w przeczeniu *de* (*je bois du lait* ‘piję mleko’, *je mange de la viande* ‘jem mięso’, *j’achète des pommes* ‘kupuję jabłka’, *je ne bois pas de lait* ‘nie piję mleka’). Początkowo w j. starofrancuskim używano przyimka *de* dla wyrażenia cząstkowości z określonej całości, natomiast obywano się bez niego i bez rodzajnika przy wyrażaniu cząstkowości rzeczowników nieokreślonych, np. *mangier pain*, *avoir cuer*, *veoir chevaliers*, *rompre lances*. Potem ten „określony” sposób rozszerzył się nawet dla wyrażania nieokreśloności (ok. XIV w.), natomiast dzisiejszy rodzajnik określony (*le*, *la*, *les*) przestał mieć wartość zaimka wskazującego (z łac. *ille* ‘tamten’). Por. Moignet 1973: 109–111 oraz Kukenheim 1968: 14,
- instrumentalność/sposób (np. *il m’a traité d’idiot* ‘potraktował mnie jak idiotę’),
- nawet tzw. „préposition vide”¹⁸, np. *rien de nouveau* ‘nic nowego’, *la ville de Lyon* ‘miasto Lyon’, *elle cesse de parler* ‘przestaje mówić’.

Przyimek ten jest też obecny jako wzmacniający składnik złożonych przyimków i zaimków, np. *dans* (< *de intus*), *depuis* (< *de postius* < *de post/postea*), *devant* (< *de ab ante*), *dont* (< *de unde*) etc.

W innych językach romańskich, chociaż nie mają one takiej rozpiętości niuansów z braku np. rodzajnika cząstkowego, szerokie użycie tego przyimka kształtuje się podobnie – od separatywności, przynależności do partytywności¹⁹.

Sam łaciński przyimek *de*, który łączy się z ablatiwem i oznacza separatywność/pochodzenie (np. *faecem de vino bono* ‘osad z dobrego wina’), już wcześniej w tym języku służył wyrażaniu innych znaczeń: partytywności, przynależności, instrumentalności. Konstrukcja oparta na tym przyimku konkurowała z genetiwnem jeszcze od czasów łaciny preklasycznej (np. u Katona i Warrona) – jako bardziej ekspresywna i rozwijająca nowe stylistyczne niuanse ablatywno-partytywne-posesywne (obok przyimka *de*, mogły to być też *ex* lub *a/ab*).

Ewolucję i rozwój znaczeń przyimka *de* w łacinie znakomicie przedstawił w swoim artykule fiński latynista Veikko Väänänen (1981 [1956]). Jako Fin, zauważył też podobieństwa użycia pomiędzy fińskim partitiwem a łac. genetiwnem i przyimkiem *de* (s. 109). Ale co do j. francuskiego, to właściwie nie był on pierwszym Finem, który dostrzegł funkcjonalne podobieństwa fińskiego partitiwu do francuskiego rodzajnika cząstkowego, bo już w 1797 duchowny,

Warto też dodać, że oprócz sposobu ablatywno-genetywnego, posesywność może być także wyrażona za pomocą datiwu, np. w łac. *Domus mihi est*, a we franc. *La maison est à moi*.

¹⁸ ‘Przyimek pusty’ (por. Grevisse, *Précis de grammaire française*, 1992, Paris, Louvain-la-Neuve, s. 225), ale może „genetywnie” łączący?

¹⁹ W j. włoskim istnieją formy podobne do francuskiego rodzajnika cząstkowego, ale są rzadko używane i raczej tłumaczy się je wpływem j. francuskiego. Natomiast najczęściej dla wyrażenia nieokreśloności używa się rzeczownika bez żadnego rodzajnika – tak się dzieje, prócz włoskiego, w j. hiszpańskim, portugalskim i rumuńskim. Przyimek *de* towarzyszy jednak wciąż wyrażeniom ilości i części, zobacz np. Brucart (1997).

Trzeba tu jednak zaznaczyć, że j. rumuński, rozwijając się, kroczył inną drogą niż zachodnie języki romańskie. Jako jedyny posiada fleksyjną formę tzw. genetiwu-datiwu, stąd użycie przyimka *de* nie rozszerzyło się w nim tak bardzo jak w innych j. romańskich (czego najmocniejszym przykładem jest właśnie j. francuski); niuanse partytywności-nieokreśloności wyraża głównie za pomocą różnych determinantów lub, jak wyżej powiedziano, brakiem rodzajnika.

Esaias Hildeen, w swoim dziele *De declinatione, inprimis Fennicorum* przedstawił takie zestawienia. Kilkanaście lat później, w 1815, odwołał się do tych podobieństw m.in. także Gustaf Renvall w swej pracy doktorskiej *De signis relationum nominalium in lingua Fennica*; z kolei w 1816 zrobił to Johan Stråhlman w gramatyce swojego autorstwa *Finnische Sprachlehre* (por. Sade-niemi 1959). Już tak dawno temu, porównując synchronicznie użycia partitiwu do rodzajnika cząstkowego, autorzy ci nie zdawali sobie zapewne sprawy, że w tych środkach językowych także i diachronicznie zaszła podobna ewolucja, od ablatywności do cząstkowości.

Na podstawie przedstawionych tu faktów można więc dostrzec, że w różnych językach pewien proces przechodzenia od znaczenia separatywności, przez przynależność/posesywność do partytywności i nieokreśloności, rozwijając się w jeszcze inne niuanse, powtarza się, stanowi pewne continuum. Jest to zjawisko być może naturalne, będące po prostu swego rodzaju schematem semantyczno-poznawczym, obecnym samoistnie i niezależnie od dawna w wielu językach, ale i wpływającym na systemy gramatyczne innych.

Bibliografia

- Aurnague M. (2002): *Relations de partie à tout, configurations typiques et dépendances: analyse sémantique de quelques constructions génitives du basque*, „Revue de Séman-tique et Pragmatique”, nr 11, s. 69–85.
- Bartens R. (1999): *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*, „SUST”, 232, Helsinki.
- Bátori I. (1980): *Russen und Finnougrier. Kontakt der Völker und Kontakt der Sprachen*, Wiesbaden.
- Bednarczuk L. (2000): *Convergences entre les langues balto-slaves et finno-ougriennes* [w:] *Essais de linguistique comparative*, Kraków, s. 156–174.
- Benveniste É. (1966): *Pour l'analyse des fonctions casuelles: le génitif latin* [w:] *Problèmes de linguistique générale*, Paris, s. 140–148.
- Brucart J.M.^a (1997): *Concordancia ad sensum y partitividad en español* [w:] M. Almeida, J. Dorta red. *Contribuciones al estudio de la lingüística hispánica*, t. I, Montesinos, s. 157–183.
- Campbell L. (1990): *Syntactic Reconstruction and Finno-Ugrian* [w:] H. Andersen, K. Koerner red. *Historical Linguistics 1987*, Amsterdam, Philadelphia, s. 51–94.
- Christen S. (2001): *Genitive Positions in Baltic and Finnic Languages* [w:] *Circum-Baltic Languages*, II, J. Amsterdam, s. 499–520.
- Dalewska-Greń H. (1997): *Języki słowiańskie*, Warszawa.
- Denison N. (1957): *The Partitive in Finnish*, Helsinki.
- Déczy Gy. (1967): *Is There a Finnic Substratum in Russian?*, „Orbis”, t. 16, s. 150–160.
- Fraenkel E. (1928): *Syntax der Litauischen Kasus*, Kaunas.
- Grünthal R. (2000): *Typological Characteristics of the Finnic Languages: A Reappraisal* [w:] *Facing Finnic. Some Challenges to Historical and Contact Linguistics*, „Castrenianumin toimitteita” 59, s. 31–63.
- Grünthal R. (2003): *Finnic Adpositions and Cases in Change*, „STT – MSFOU”, 244, Helsinki.
- Grünthal R. (2005): *Miksi itämerensuomessa on prepositioita?*, „Virittäjä”, 1/2005, s. 28–51.
- Häkkinen K. (2002): *Suomen kielen historia 1. Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*, Turku.
- Itkonen E. (1973): *Zur Geschichte des Partitivs*, „Finnisch-Ugrische Forschungen”, 40, s. 278–339.

- Karanko-Pap O. (1983): *A finn részleges tárgy megfelelői a magyarban*, „Magyar Nyelvjárások”, XXV, s. 115–120.
- Kiparsky P. (1998): *Partitive Case and Aspect* [w:] M. Butt and W. Gender red. *The Projection of Arguments*, Stanford, s. 1–38.
- Kiparsky V. (1969): *Gibt es ein finnougrieches Substrat im Slavischen?*, „Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia – Annales Academiae Scientiarum Fennicae”, Sarja B, nr 153, 4, s. 3–27.
- Kiss J., Pusztaí F. red. (2003): *Magyar nyelvtörténet*, Budapest.
- Korhonen M. (1981): *Johdatus lapin kielen historiaan*, Helsinki.
- Kukenheim L. (1968): *Grammaire historique de la langue française. Les syntagmes*, Leiden.
- Kuryłowicz J. (1949): *Le problème du classement des cas*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. IX.
- Kuryłowicz J. (1964): *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg.
- Kuryłowicz J. (1977): *Problèmes de linguistique indo-européenne*, Wrocław.
- Kuryłowicz J. (1987 [1932]): *Rozwój morfologiczny języka indoeuropejskiego. I. Kategorie nominalne*, [w:] *Studia językoznawcze*, Warszawa, s. 314–317 [wcześniej opublikowane w: *Sprawozdania PAU* 1932, XXXVII, nr 9, s. 3–7].
- Kuryłowicz J. (1987 [1971]): *Słowiański genetywno po negacji* [w:] *Studia językoznawcze*, Warszawa, s. 462–465 [wcześniej opublikowane w: *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich*, Wrocław 1971, s. 11–15].
- Kuz'mina I.B. = Кузьмина И.Б. (1993): *Синтаксис русских говоров в лингвогеографическом аспекте*, Москва.
- Laakso J. (2001): *The Finnic Languages* [w:] *Circum-Baltic Languages, I*, Amsterdam, s. 179–212.
- Larsson L.-G. (1983): *Studien zum Partitivgebrauch in den ostseefinnischen Sprachen*, Uppsala.
- Larsson L.-G. (2001): *Baltic Influence on Finnic Languages* [w:] *Circum-Baltic Languages, I*, Amsterdam, s. 237–253.
- Masoń I. (2001): *Regionalne cechy systemu gramatycznego współczesnej polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Meillet A. (1897): *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux-slave*, Paris.
- Mędelska J. (1993): *Czy hiperelegancja?*, „Poradnik Językowy”, nr 6, s. 341–348.
- Moignet G. (1973): *Grammaire de l'ancien français. Morphologie – Syntaxe*, Paris.
- Moravcsik E.A. (1978): *On the Case Marking of Objects* [w:] J.H. Greenberg et al. red. *Universals of Human Language, vol. IV: Syntax*, Stanford.
- Sadeniemi M. (1959): *Kappale lauseopin historiaa* [w:] *Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi*, Helsinki, s. 349–359.
- Safarewiczowa H. (1959/1960): *Forma dopełnienia bliższego w rosyjskim zdaniu zaprzeczonym*, „Slavia Orientalis”, t. VIII (1959), s. 77–109 i t. IX (1960), s. 69–137.
- Schmalstieg W.R. (1995): *A Student Guide to the Genitive of Agent in the Indo-European Languages*, „Journal of Indo-European Studies”, Monograph nr 14.
- Serbat G. (dir.) (1996): *Grammaire fondamentale du latin*, t. VI: *L'emploi des cas en latin*, v. 1: *Nominatif, Vocatif, Accusatif, Génitif, Datif*, Louvain, Paris.
- Shields K. Jr. (1982): *Indo-European Noun Inflection: a Development History*, Pennsylvania.
- Strutyński J. (2002): *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków.
- SWJP = B. Dunaj red. *Słownik współczesnego języka polskiego* (2000), Kraków.
- Vahros I. (1959): *Venäjän genetiivi ja suomen partitiivi eritoten objektin ja subjektin kaasuksina* [w:] *Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi*, Helsinki, s. 269–287.
- Väänänen V. (1981 [1956]): *La préposition latine de et le génitif* [w:] *Recherches et récréations latino-romanes*, Napoli, s. 89–119 [wcześniej opublikowane w: *RLiR* 1956, XX, s. 1–20].
- Veenker W. (1967): *Die Frage des Finnougriechen Substrats in der Russischen Sprache*, Bloomington.
- Zinkevičius Z. (1996): *The History of the Lithuanian Language*, Vilnius.

Résumé

Tendances typologiques de l'ablatif, du génitif et du partitif parmi quelques langues européennes

Cet article aborde des tendances observables dans différentes langues européennes dans lesquelles il y a une sorte de continuum cognitif se traduisant dans les cas grammaticaux de l'ablatif, du génitif et du partitif. Il est probable que dans la langue proto-indo-européenne le sens de l'ablatif spatial a évolué pour engendrer, à part l'ablatif proprement dit, le génitif – son sens secondaire et abstrait exprimant surtout l'appartenance et la possessivité, mais aussi d'autres nuances comme p.ex. la partitivité. Ensuite, ce génitif indo-européen avec son « bagage » de l'ablatif a probablement influencé l'emploi de la désinence séparative (*-*IA*) dans les langues finno-baltes grâce au voisinage des langues balto-slaves. A l'origine, cette désinence avait eu une valeur purement spatiale dans les langues ouraliennes, et n'a évolué vers le cas quasiment purement grammatical de partitif que dans les langues finno-baltes. Une évolution similaire, du sens de séparation spatiale vers celui, parmi d'autres nuances, d'appartenance/possessivité, est visible dans l'exemple de la préposition latine *de*, qui, au début, a surtout servi pour exprimer la provenance, mais qui a développé au fil du temps différentes nuances comme l'appartenance, la partitivité etc. Aujourd'hui, dans les langues romanes, et particulièrement en français, on peut observer un large éventail de l'emploi de cette préposition (qui a, entre autres, remplacé le génitif latin), dont l'emploi de l'article partitif.